

**Worldwide International
Inter Disciplinary Research Journal**
(A Peer Reviewed)

Year - 7, Vol. II, Issue- LII, 29 March 2022

ECONOMY

- Editor -

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Address for Correspondence

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Editor in Chief : Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed Referred)
Principal, Sanskriti Public School, Nanded (MH, India) Email : shrishprakashan2009@gmail.com

Dr. Rajesh G. Umbarkar

House No. 624 - Belanagar, Near Maruti Temple, Taroda (Kh.) Nanded - 431605 (India - Maharashtra)

Email - umbarkar.rajesh@yahoo.com, shrishprakashan2009@gmail.com Mob. No. 9623979067

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International Contacts only + 91-8857894082)

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management,
Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

Editorial Board

<p>Dr. S.V. Shivanikar Principal N.S.B.College, Nanded. (MH., India.)</p>	<p>Dr. Deepak Dwarkadasrao Bachewar Associate Professor Vasantrao Naik College, Vasarni, Nanded- (MH., India.)</p>
<p>Dr. P. Neelkantrao Dept. of Economics, Pratibha Niketan Mahavidyalaya, Nanded. (MH., India.)</p>	<p>Dr. Suhas Pathak Dept. of School of Media studies S.R.T.M.U. Nanded. (MH., India.)</p>
<p>Dr.Pramod Ravindra Deshpande Wake Forest School of Medicine, Dept. of Cancer Biology, Winston Salem, NC, USA.</p>	<p>Dr. Sachin G. Khedikar Principal & Professor, Dept. of Rachana-Sharir, Shri. O. H. Nazar Ayurved College, SURAT (India.)</p>
<p>Dr Ashutosh Gupta Dept. of Sanskrit, HNB Garhwal University, Srinagar Garhwal Uttrakhand 246174 (India.)</p>	<p>Dr. Mayuresh M. Rampurkar Sardar Vallabhbbhai Patel Hospital.(Neurosurgery), Ahmedabad. (G.India.)</p>
<p>Dr. Manish Deshpande N.S.B.College, Nanded. (MH., India.)</p>	<p>Dr. Kulkarni J. N. Library sci. S.R.T.M.U.Nanded. (MH., India.)</p>

Co-Editorial Board

<p>Dr. N. N. Bandela Dept. of Envi. Science Dr.B.A.M.U. Aurangabad. (MH., India.)</p>	<p>Dr. Suman K. S. Dept. of Oriental languages, Loyola College.(Autonomous) Affiliated to University of Madras, Nungambakkam, Chennai-600034 (India.)</p>
<p>Dr. S. P. Hangirgekar Dept. of Chemistry Shivaji University, Kolhapur. (MH., India.)</p>	<p>Dr. Baswaprabhu Jirli Dept. of Extension Education, Institute of Agricultural Sci. BHU, Varanasi. (India.)</p>
<p>Smt. Martha B. Department of English, Dr. B.R. Ambedkar F.G. College, Ladgeri, Bidar, Karnataka (India.)</p>	<p>Dr. Chandan Bora Dept. Of Commerce (MH., India.)</p>
<p>Dr. Mahesh Joshi Dept. Of Education S.R.T.M.U. Nanded.(MH., India.)</p>	<p>Dr. Mangesh W. Nalkande Dept. of Kayachikitsa Govt. Ayurved College, Nanded. (MH., India.)</p>
<p>Dr. Viraj Vilas Jadhav Professor and HOD, Dept. of Rachanasharir, Shri dhanwantry ayurvedic College and hospital sector 46 B CHANDIGARH. (India.)</p>	<p>Dr. M.B. Kulkarni Govt. Medical College, Nanded. (MH., India)</p>

INDEX

Sr. No.	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	महाराष्ट्रातील मानव विकासाचे वास्तव आणि उपाययोजना	प्रा. पंढरीनाथ दिसागज	01
02.	केंद्र - राज्य घटनात्मक आर्थिक सहसंबंध	डॉ. सी. डी. राजपुत	07
03.	क्रिप्टो करन्सी- एक अभ्यास	प्रा. सुजाता वसंत आहेर डॉ. बी. एस. आव्हाड	11
04.	सेंद्रिय शेती : एक काळाची गरज	प्रा. रामेश्वर भाऊसाहेब पवार	14
05.	कोरोना आणि भारतीय अर्थव्यवस्था	प्रा.डॉ.आर.पी. पाटील जनार्दन जानजी देवरे	19
06.	उदयोन्मुख भारतीय अर्थव्यवस्थेपुढील आव्हाने	प्रा. डॉ. डी. एन. सोनवणे	22
07.	भारतीय भाषांमध्ये उच्च शिक्षण	प्रा. डॉ. देशमुख बिभीषण	26
08.	आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्रातील अभ्यासात विनिमय दराचे महत्व संकल्पना आणि प्रकार	Dr. Sunita B Ahire	30
09.	स्त्रियांचे श्रम आणि अर्थकारण	अजय एकनाथ अहिर	39
10.	भारतीय महिलांचे आर्थिक सबलीकरण	ज्योती प्रविणचंद्र पाटील जयश्री पुरुषोत्तम सरोदे	43
11.	राष्ट्रीय कृषी पीक विमा योजना : सिंहावलोकन	डॉ. एम. व्ही. हिरे	47
12.	कृषीक्षेत्र ते सेवाक्षेत्र, अर्थजगतात स्वतंत्र भारताचा समृद्ध प्रवास!	राजेश गंगाधरराव उंबरकर	52
13.	कृषी क्षेत्रात माहिती तंत्रज्ञानाचे योगदान	सुजाता रविंद्र मगरे	55
14.	महात्मा ज्योतीराव फुले यांचे सामाजिक योगदान	प्रा. जे. आर. भावसार	57
15.	२१ व्या शतकातील मराठी चित्रपटांचे बदलते रूप व आर्थिक वाटचाल.	जयराम राजीव माळी	59
16.	मराठवाडा विभागातील वैद्यकीय पायाभूत सुविधेचा अभ्यास	विठ्ठल हरिभाऊ नागरे डॉ. जी. आर. खेडकर	63
17.	भारतातील बेकारीची भिषणता	डॉ. राजेंद्र एन. बोर्से	70
18.	महिला सक्षमीकरणातील महाराष्ट्र राज्य महिला आयोगाची भूमिका एक चिकित्सक अभ्यास	कामिनी शशिकांत देवरे डॉ. बी. एम. सोनवणे सर	72
19.	नाशिक जिल्ह्यातील लोकसंख्या वितरण : तुलनात्मक विश्लेषण	प्रा. एस. आर. पगार	77
20.	भारतीय आर्थिक सुधारणा	जीवन अशोक गुंजाळ	80
21.	जागतीकीकरण : भारतीय शेती आणि अर्थव्यवस्था एक अभ्यास	प्रा. पी. डी. हुडेकर	83
22.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार आणि सद्यस्थितीतील उपयुक्तता	नंदिनी मनोज लखेरी	89

23.	महाराष्ट्र राज्याची जमीन धारणा आणि तृणधान्यपीक पद्धतीचा अभ्यास	प्रा. रघुनाथ मुरलीधर आंबेकर	93
24.	जलव्यवस्थापन, जलसिंचन - काळाची गरज	राहुल मोरेश्वर लभाने	97
25.	"असंघटित क्षेत्रात काम करणाऱ्या महिलांचा सामाजिक, आर्थिक व आरोग्य विषयक स्थितीचा अभ्यास विशेष संदर्भ नाशिक शहर"	महेंद्र जयवंत खरे प्रा. डॉ. शामराव भगवान वायसे	103
26.	21 व्या शतकातील भारताचा औद्योगिक विकास	अहिरे पूजा मनोहर	115
27.	केंद्र - राज्य आर्थिकसंबंध : सिंहावलोकन	BIRARI TANMAY SHARAD	119
28.	आंतरराष्ट्रीय संबंधातील नवीन राजकीय अर्थव्यवस्था	प्रा. डॉ. मनिष सोनवणे	124
29.	भारतातील डिजिटल शेतीचे भविष्य	डॉ. मनोज व्ही. जगताप डॉ. हिरामण एम. क्षीरसागर	132
30.	भारतातील सहकार आणि महिला सबलीकरण	प्रा. इंद्रजित ऐवळे	135
31.	शेतमाल विक्री व्यवस्थेतील समस्या आणि उपाय	डॉ. एम. जी. थोपटे	139
32.	दारिद्र्य आणि बेरोजगारी देशाच्या आर्थिक विकासातील एक अडथळा	प्रा. पारधी प्रवीण सोमा	144
33.	केंद्र- राज्य वित्तीय संबंध Central -State Financial Relation	प्रा. डॉ. जगदीश देशमुख	150
34.	कृषि विकासामध्ये नवीन तंत्रज्ञानाची भूमिका आणि परिणामांचा अभ्यास	डॉ. विठ्ठल फुलारी पवन चुंगडे	154
35.	कृषीव्यवसाय उद्योग क्षेत्र संधी आणि आव्हाने (Agri-business Industries Opportunities & Challenges)	प्रोफेसर डॉ. सुहास आव्हाड डॉ. गणेश वाळुंज	158
36.	केंद्र-राज्य वित्तीय आणि राजकीय संबंध	बालाजी सोनबा खरोडे	162
37.	केंद्र व राज्य आपत्तीच्या स्थितीत राजकीय संबंधांचा अभ्यास	प्रा. डॉ. स्वामी विरभद्र गुरप्पा	167
38.	दारिद्र्य आणि बेरोजगारी	प्रा. डॉ. खोकले आर. के.	173
39.	"नाशिक जिल्ह्यातील शेती विकासात कृषीपर्यटनाची भूमिका"	वाघ जीवनकुमार शामराव डॉ. हिरामण मधुकर क्षीरसागर	179
40.	"शेतकरी आठवडे बाजार एक अर्थार्जन रोजगार"	प्रा. पंकजकुमार सुरेश गांगुर्डे	184
41.	शेती विकासाच्या दृष्टिकोनातून कन्नड तालुक्यातील पशुधनाचा आढावा	डॉ. सुनिल अण्णा गोरडे	189
42.	"आदिवासी समूहाच्या पर्यावरण जतन करण्याच्या परंपरा"	गुमाडे समाधान बापू	195
43.	भारतीय अर्थव्यवस्था: विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणुकीसाठी आकर्षण केंद्र .	दिलीप आप्पा जगताप	197
44.	शिवकालीन जलव्यवस्थापन (Water Management in Chhatrapati Shivaji's Period)	प्रा. डॉ. सुनिता विजय रणाते	200
45.	महिला सक्षमीकरण - राज्य शासनाची भूमिका	प्रा. कविता किसन भोये	204
46.	भारतीय शेतीचा इतिहास	प्रा. डॉ. एम. आर. खोत	208

47.	नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे संवर्धन व शाश्वत विकास काळाची गरज	डॉ. काळनर सुनिता	212
48.	नाशिक जिल्ह्याच्या आर्थिक विकासात नैसर्गिक साधनसंपत्तीची भूमिका	नामदेव कारभारी डफळ प्रा. डॉ. सुहास आव्हाड	217
49.	नासिक जिल्ह्यातील जलसिंचनाचा झालेला विकास" एक भौगोलिक अध्ययन. (महाराष्ट्र)	भगवान श्याम भाऊ निकम	223
50.	नाशिक जिल्ह्यातील ग्रामीण व नागरी लोकसंख्या बदलाचा चिकित्सक अभ्यास (सन १९७१ - २०११)	डॉ. अनिल डी. पवार	228
51.	भारतातील बँकिंग आणि वित्तीय क्षेत्र: सिंहावलोकन	भुषण तात्यासाहेब शिरोळे	231
52.	कृषी विपणन आणि त्यातील समस्या	श्वेताली देविदास सोनवणे	237
53.	भारतातील बँकिंग क्षेत्रातील बदलांचे अवलोकन	गणेश बळवंत वाघ	240
54.	कच्चा तेलाच्या किंमती आणि भारतीय अर्थव्यवस्था	प्रा. डॉ. एस. एन. बोढरे प्रा. के. एस. चौधरी	243
55.	"महाराष्ट्रातील सर्व शिक्षा अभियान योजनेचे मूल्यमापन"	ज्ञानदेव सुभाषकृवर	247
56.	ग्रामीण विकासातील नाबार्डच्या भूमिका	पूजा बाळू उशीर	250
57.	कृषी विपणन प्रक्रियेत होणाऱ्या बदलांचे आर्थिक विश्लेषण	समर्थ शरद गोऱ्हे	253
58.	ग्रामीण भागामध्ये आर्थिक समावेशन साध्य करण्यात व्यवसाय प्रतिनिधींच्या भूमिकेचा चिकित्सक अभ्यास	योगेश लक्ष्मण भारस्कर डॉ. आशालता सोनवणे	256
59.	भारतीय आरोग्य विमा (Health insurance)	तुषार बापू पवार	260
60.	उद्योजकता : बेरोजगारी दूर करण्यासाठी काळाची गरज	प्रा. उदय खंडू टेके डॉ. सोमनाथ भागा सानप	264
61.	भारतीय आर्थिक सुधारणा	जीवन अशोक गुंजाळ	268
62.	ई-बँकिंग मधील आधुनिक प्रवाह	प्रा. डॉ. सावंत रजनी नामदेवराव	271
63.	महिला सबलीकरणात शासनाच्या उपाययोजना	डॉ. नानासाहेब बी. दाभाडे	274
64.	केंद्र - राज्य आर्थिक संबंध : सिंहावलोकन	Wadge Kunal Dipak.	278
65.	शेती तंत्रज्ञान व उत्पादकता	श्री. संदिप नारायण अहिरे	283
66.	कृषी व्यापार व व्यावसायिक दृष्टीकोन : एक काळाची गरज	डॉ. डी. व्ही. हारगिले	287
67.	भारतातील ग्रामीण विकासाची दशा आणि दिशा	प्रा. अमोल पर्वत गरुड	291
68.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि आर्थिक-सामाजिक सुधारणा	श्रुती उमेश दोडे	297
69.	राज्य २०२२ : देशाच्या उज्वल भवितव्याचा योग्य मापदंड- सेंद्रिय शेतीला प्रोत्साहन!	जाधव रूपाली निवृत्ती डॉ. अमोल गायकवाड	302
70.	भारतीय शेतीच्या शाश्वत विकासासाठी आधुनिकीकरण	डॉ. एस. पी. देवरे	305
71.	वित्त आयोग व केंद्र - राज्य राजकीय - वित्तीय सहसंबंध	प्रा. एन. ए. पाटील	308
72.	ऑनलाईन-ऑफलाईन संमिश्र शिक्षण पद्धतीचे सहअस्तित्व : काळाची गरज	प्रा. वी. एस. निकम	313
73.	भारतातील बँकिंग आणि वित्तीय क्षेत्र: सिंहावलोकन	दिनेश नाना कुंभार	317

74.	भारतातील बँकिंग आणि वित्तीय क्षेत्र: सिंहावलोकन	पृथ्वीराज रत्नाकर शेलार	320
75.	विपणन ही एक आर्थिक प्रक्रिया	हेमंत सुधीर खोंडे	323
76.	कृषी क्षेत्रात माहिती तंत्रज्ञानाचे योगदान	प्रफुल्ल मन्साराम अहिरे	326
77.	कृषी क्षेत्रातील तंत्रज्ञान विकास	सुखदेव पांडुरंग नागरे	332
78.	भारतीय अर्थव्यवस्थेवर COVID-19 चा परिणाम	अक्षय समाधान कदम	336
79.	महिला सबलीकरण : एकविसावे शतक	प्रा. डॉ. मीनाक्षी पुंडलिक पाटील	343
80.	कृषी विपणन	बुद्धप्रिया संजय यशोद	348
81.	'जल प्रदूषणावर उपाय सुचवणे'	आरती प्रकाश वारुळे	361
82.	ऑनलाईन शिक्षण अँड डिजिटल इंडिया	डॉ. दिपक वसंत चव्हाण	363
83.	महिला सबलीकरण एक प्रेरणादायी उदबोधन	प्रा. एल के पवार	366
84.	डिजिटल शिक्षण	संतोष रामराव डवरे	370
85.	"भारतीय अर्थव्यवस्थेतील ग्रामीण विपणनातील समस्या आणि आव्हाने"	प्रा. रामदास त्र्यंबक तुपलोट्टे	372
86.	भाववाढ एक चिकित्सक अध्ययन	Dr. Sunita B. Ahire	377
87.	महात्मा ज्योतीराव फुले यांचे सामाजिक योगदान	प्रा. जे. आर. भावसार	387
88.	21 वीं शती में आदमी की खोज (डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल के 'आदमी है कहाँ ?' के विशेष संदर्भ है)	डॉ. राजाराम शेवाळे	389
89.	समाज सुधारक राजा राममोहन रॉय यांच्या विचारांची प्रासंगिकता	प्रा. श्री. आर. के. सुर्यवंशी	393
90.	ग्रामीण विकासाचा सुधारित केंद्रीय दृष्टीकोन	प्रा. डॉ. पी. टी. निकम	396
91.	جدید تکنیکی ذریعہ تعلیم اور اردو	Dr. Siddiqui Shaheena Parwin Md. Ilyas	403
92.	پرنٹ اور ڈیجیٹل میڈیا میں روزگار کے مواقع	پروفیسر سعیدہ پروین نہال احمد	408
93.	ڈیجیٹل تعلیم: مواقع، خطرات اور چیلنجر	Miss. Shaziya Nausheen Jaleel Ahmed.	412
94.	गरिबी आणि बेरोजगारी	अहिरे साक्षी किशोर	417
95.	डिजिटल एज्युकेशन इंडिया	अर्पना सुरेंद्र येवले	420
96.	पंचायतराज आणि महिला	संतोष रामराव डवरे	422

भारतीय शेतीच्या शाश्वत विकासासाठी आधुनिकीकरण

डॉ. एस. पी. देवरे

सहयोगी प्राध्यापक, के. बी. एच. महाविद्यालय, निमगाव नाशिक

प्रस्तावना :

भारत एक कृषि प्रधान देश असून स्वातंत्र्यपूर्व काळाच्या इतिहासापासून जर आपण भारतीय शेतीचा अभ्यास केला तर, राजे राजवाडे, परकीय राजवटीत व स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात रोजगार व उत्पन्न मिळवून देण्याबरोबरच शासनाचा महसुलाचा एक महत्वपूर्व स्रोत म्हणून अर्थात, अर्थव्यवस्थेचा कणा म्हणून शेती हा मुख्य व्यवसाय राहिला आहे. ६० टक्क्यांपेक्षा अधिक लोक आजही शेती व शेतीशी संबंधीत व्यवसायात गुंतलेली आहेत. २०२० पासून कोरोना महामारीच्या भयानक कालखंडात जगातील सर्वच क्षेत्रांचे वृद्धीदर ऋणात्मक राहिले. परंतु भारतीय शेती क्षेत्रात अधिक ३.४ टक्के इतकी वाढ झाली. भारतीय शेती व्यवसाय निसर्गावर अवलंबून आहे. निसर्गाच्या लहरीपणामुळे भारतीय शेतीवर अनेक परिणाम घडून येतात दुष्काळ, पुर, अतिवृष्टी त्याच बरोबर कीड, वाढता उत्पादन खर्च, मागणी व पुरवठ्यातील संघर्ष, विपणन सुविधेतील दोष, अशा अनेक बाबी आहेत ज्यामुळे भारतीय शेतकरी अडचणीत असल्याचे दिसून येतो अर्थात हरितक्रांती नंतर शेती उत्पादनात मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली. व भारतसन २०११ पर्यंत अन्नधान्य उत्पादनात स्वयंपूर्ण झाला. परंतु शेतीचा शंश्र्वात विकास झाला का? या प्रश्नाचे उत्तर मात्र अनुत्तरित राहते.

भारतात २१ व्या शतकापासून हरितक्रांतीच्या दुसऱ्या टप्प्याला सुरुवात झाली असे कृषि तज्ञांचे मत आहे. हरित क्रांतीच्या पहिल्या टप्प्यात अन्नधान्य उत्पादनात वाढ घडून आणण्याचे प्रमुख उद्दिष्टे होते. त्या अनुषंगाने भारतात कृषी संशोधनाला चालना मिळाली. उच्च पैदास संकरित बियाणे वापरले जाऊ लागले, रासायनिक खते व कीटकनाशकांचा वापर वाढला. यामुळे १९७० च्या दशकात भारतात अन्नधान्याच्या उत्पादनात विक्रमी वाढ नोंदविण्यात आली. आता कृषी क्षेत्रामध्ये हरितक्रांतीच्या दुसऱ्या टप्प्यात आधुनिकीकरणाची आवश्यकता आहे. नोंदविण्यात आली. आता कृषी क्षेत्रामध्ये हरितक्रांतीच्या दुसऱ्या टप्प्यात आधुनिकीकरणाची आवश्यकता आहे. जमिनीची प्रत वाढविणे व टिकून ठेवणे, पाण्याचे सूक्ष्म नियोजन करणे, पीकरचनेत सुधारणा करणे व कृषी उत्पादनात आत्मनिर्भर होणे. ही काळजी गरज झालेली आहे. हे २१ व्या शतकातील महत्त्वाचे आव्हान आपल्या शेती क्षेत्रापुढील आहे. त्या अनुषंगाने ज्या अडचणी आहेत व जे आव्हाने आहेत त्याचे अवलोकन सदर संशोधन लेखात करण्यात आलेले आहे.

उद्दिष्टे :

- १) भारतीय शेती क्षेत्रातील अडचणीचा शोध घेणे.
- २) शेतीच्या शाश्वत विकासा करिता नवीन तंत्रज्ञानाची माहिती अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती :

सदर संशोधन लेखाच्या निर्मितीसाठी दुय्यम आधार सामग्रीचा वापर करण्यात आलेला आहे. यात प्रामुख्याने विविध कृषी मासिके, कृषी संशोधनाशी निगडित विविध पुस्तके, संकेतस्थळे यांच्या माध्यमातून उपयुक्त माहिती संकलित करण्यात आली आहे. प्राप्त माहितीच्या स्पष्टीकरणासाठी विश्लेषण तंत्राचा वापर केलेला आहे. तसेच आवश्यकते नुसार साध्या संचिकिय पद्धतीचा देखील वापर करण्यात आला आहे. यामुळे प्रस्तुत संशोधन लेखाचा हेतू साध्य झालेला आहे. व निष्कर्षाप्रत पोहोचणे शक्य झाले आहे.

भारतीय शेतीचे सध्याचे स्वरूप व उत्पादन पद्धती :

भारतीय शेतीला एक विस्तृत पार्श्वभूमी असून तिचा कमीत कमी १० हजार वर्ष पूर्वीचा इतिहास आहे. भारत जगात दुसऱ्या क्रमांकाचा शेती उत्पादन घेणारा देश आहे. विविध प्रकारची पिक रचना आपणास भारतीय शेती परंपरेत दिसून येते. अन्नधान्य, फळे, भाजीपाला, व्यापारी पिके इ. उत्पादन त्यात समाविष्ट केली जातात.

१) पारंपरिक स्वरूपाचे अस्तित्व :-

भारतात मोठ्या प्रमाणात पारंपरिक पद्धतीने शेती केली जाते. त्यात मोठ्या प्रमाणात पशुचा वापर, निसर्गावरचे अवलंबित्व, सिंचनाच्या अपुऱ्या सुविधा, त्याप्रमाणे सरकारचे शेती बाबत पायाभूत सुविधामध्ये निर्मित करण्यातील नैराश्य. शेतीचे वारसा हक्कामुळे होत गेलेले तुकडीकरण या सर्व बाबी विचारात घेतल्यातर एक बाब लक्षात येते भारतीय शेती क्षेत्रात शास्वत विकास करण्यासाठी भरपुर वाव आहे आणि त्यापद्धतीने प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.

२) कृषी व्यापारीकरण व व्यवसाय धोरण :-

पिक रचनेच्या बाबतीत ही भारतात पारंपरिक पिकांचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणात घेतले जाते. ज्यात वाजरी, गहू, हरभरा मका, मुग, नाचणी, ज्वारी, भात इ. पिकांचा समावेश केला जातो. भाजीपाला व फळ पिकांचे मोठ्या प्रमाणात उत्पादन घेतले जाते. अर्थात शेती क्षेत्राचा व्यापारीकरण व व्यावसायिक पिक आकृति बंध्यांचा अभाव दिसून येतो. शेती बरोबर जोड व पूरक व्यवसाय केला जाऊ शकतो. या करिता धोरणात्मक नियोजनाची आवश्यकता असते. त्याकरिता व्यापारी पिक उत्पादनात वाढ करणे, देशांतर्गत बजारपेठे बरोबरच परकीय बाजारपेठेची उपलब्धता व यंत्रणा निर्माण करणे, नाशवंत स्वरूपाच्या पिक उत्पादनाचे संरक्षण करणे गरजेचे आहे.

२) कृषीउत्पन्न व रोजगार :-

१९५०-५१ मध्ये शेतीक्षेत्रातून ५०% हून अधिक राष्ट्रीय उत्पन्न व रोजगार निर्मिती होत असे, सन १९५१ मध्ये एकूण कार्यकारी श्रमिकापैकी ७०% श्रमिक शेती क्षेत्रात रोजगार मिळवत. तेच प्रमाण २००१ साली ५९% (२३.५ कोटी) होते. वर्तमान स्थितीमध्ये ही भारतात 50 % पेक्षा अधिक लोक शेती क्षेत्रातून रोजगार मिळवत आहे. तर राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाटा हा स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात ५०% पेक्षा अधिक होता तो गेल्या काही वर्षांपासून १५ % जवळपास असतो. असे जरी आपणास दिसत असले तरी त्यात मूल्य वाढ झाली आहे.

३) कृषी तंत्रज्ञान :-

पंचवार्षिक योजना कालखंडात शेती विकासावर विशेष भर देऊन, सदन शेती कार्यक्रमास महत्व देण्यात आले. बियाणे, कीटकनाशके, खते, पाण्याचा सिंचनासाठी वापर यामुळे उत्पन्नात वाढ झाली. हरितक्रांती शेतीसाठी महत्वपूर्ण तांत्रिक बदलाचा कालखंड दर्शवतो. ऊर्जेच्या, व इंधनच्या वापरात वाढ संकरित बियाणे, कीटकनाशके, इ. तांत्रिक बदल केले गेले. याप्रमाणे ट्रॅक्टर, आंतर मशागतीसाठी लागणारे अवजारे, किड व तनव्यवस्थापन तंत्रज्ञान, पीक लागवड तंत्रज्ञान, बाजार माहिती तंत्रज्ञान, जी आय एम तंत्रज्ञान, मौर ऊर्जा इ. असा क्रमिक तांत्रिक बदल भारतीय शेतीत दिसून येतो.

५) भांडवल निर्मिती :-

शेती क्षेत्राला नेहमीच भांडवलाची समस्या राहिली आहे. सावकार हा शेतीला पतपुरवठा करणारा मुख्य पारंपरिक घटक आहे. सन १९३५ मध्ये बिगर संस्थतमाक क्षेत्राकडून ९५% शेतीला पतपुरवठा केला जात असे. १९५१ मध्ये हे प्रमाण ८२.८०% इतके होते. २०२० मध्ये हे प्रमाण २०% इतके आहे. खाजगी क्षेत्राच्या मत्केदारीला खंडित करण्यासाठी सहकारक्षेत्राची १९०४ मध्ये स्थापना करण्यात आली. व तेथून पुढे संस्थात्मक वित्तपुरवठा मध्ये वाढ झाली. २०१९-२० च्या आकडेवारी नुसार १४.७४ लाख कोटी रूपये संस्थात्मक वित्तपुरवठा करण्यात आला. त्यात सहकारी बँकाचा १०.८९%, ग्रामीण बँकाचा ११.८५%, व्यापारी बँकांचा ७७.२४% इतका संस्थात्मक शेती वित्तपुरवाठ्यात हिस्सा होता.

निष्कर्ष:-

वरील सर्व विश्लेषणावरून एक बाब लक्षात येते भारतीय शेतीच्या शाश्वत विकासासाठी वाव आहे. पारंपरिक शेती, संशोधन, भांडवल निर्मिती, विपणन, बाजार यंत्रणा, पायाभूत सुधारणा इ. सर्व बाबींचा विकास करण्यास वाव आहे कृषी योग्य क्षेत्र भारतात मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध असून मनुष्यबळ देखील भारतात मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध आहे. त्याकरिता नियोजित दूरदृष्टी कोण आवश्यक आहे.

उपाय योजना :-

- १) शेतीचे भवितव्य नवीन तंत्रज्ञानावर अवलंबून असून असे तंत्रज्ञान निर्माण करावे जे वापरण्यास सोपे व कमी गुंतवणुकीत उपलब्ध होणारे असावे.
- २) भारतीय शेतीचे स्वरूप नैसर्गिक असून नवीन तंत्रज्ञान हे जलवायू परिवर्तनावर मात करणारे असावे.
- ३) जमीन पाणी नैसर्गिक संसाधने यांच्या योग्य वापरासाठी सर्वेक्षण करण्याची गरज आहे त्यासाठी आधुनिक पद्धतीचा वापर करून माहिती संकलित करावी व ती सामान्य जनतेसाठी खुली करावी.
- ४) कृषी भांडवल, विपणन, व्यवस्था, आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठ, शीतगृहे पायभूत सुविधा, व्यवसायिक व्यापारी धोरण इत्यादी बाबींचा विकास होणे गरजेचे आहे.

संदर्भ

- १) भारतीय अर्थव्यवस्था – दत्त एवं सुंदरम २०१२
- २) कृषि अर्थशास्त्र - डॉ. नीता वाणी – प्रशांत पब्लिकेशन २०१५ जळगाव
- ३) Agribusiness Manegement - Dr.Ajay Singh - Oxford Book Company -first publish in India 2019
- ४) www.dainikprabhat.com/agriculture
- ५) <http://studycircleonline.com>
- ६) <https://mr.vikaspedia.in/agriculture>